תעודתו של הרב הציוני־מדיני הראשון

השקפותיו המורכבות, הדרמטיות והאקטואליות של הרב שמואל מוהליבר בתחומי העלייה וההתיישבות, דמוקרטיה, השכלה, כלכלה, שירות בצבא ולימוד תורה - כמעט אינן מוכרות. ספר המלקט את שרידי כתביו מסייע להבנת שורשי הציונות / **אילה שקלאר** /

צילום: ויקיפדיה

בוגרי החינוך הממלכתי אינם מכירים את הציונות שקדמה להרצל. הרב מוהליבר

פרידריך לבנברג הציג ברוח דומה שאלה, וכולם ענו עליה כל אחד בתורו, כל אחד בדרכו. "אנחנו רואים כאן צורה חדשה, מאושרת יותר, של חיים משותפים בין בני אדם - מי אחראי לכך?" ליטבק הזקן אמר: "המצוקה!" הארכיטקט שטיינק אמר: "התאחדותו מחדש של העם!" קינגסקורט אמר: "אמצעי התחבורה החדשים!" הדוקטור מרכוס אמר: "המדע!" ג'ו לוי אמר: "כוח הרצון!" הפרופסור שטיינק אמר: "כוחות הטבע!" המטיף האנגלי הופקינס אמר: "הסובלנות ההדדית"!" רשיד ביי אמר: "האמונה בכוחות עצמנו!" דוד ליטבק אמר: "האהבה והסבל!" והרב שמואל קם ואמר בחגיגיות: "א־לוהים!"

במילים אלה נחתם ספרו של בנימין זאב הרצל "מדינת היהודים", שמציג את מדינת היהודים האוטופית על פי חזונו. יש הסוברים כי "הרב שמואל", חלק מהחבורה העומדת במוקד ההתרחשויות המתוארות בספר, הוא בן דמותו של הרב שמואל מוהליבר. תפיסתו של הרב מוהליבר (תקפ"ד־1824 – תרנ"ח־1898), שחיברה בין הפעילות במציאות המדינית המודרנית ובין גילוי רצון הא־ל בעולם, הייתה ראשונית וחלוצית במרחב הפעילים הציוניים בני דורו. עובדה זו בלטה כנראה גם בעיני הרצל, שהזמין אותו לשאת דברים בפתיחת הקונגרס הציוני הראשון שכינס בבאזל, ובחר לחתום במילותיו את ספרו. מילים אלה, מתוך "מדינת היהודים", מובאות גם באחרית הדבר של הספר "ברית האהבה והשלום: כתבים על ציונות, חינוך, מחשבה ומעשה" מאת הרב מוהליבר, שראה אור לאחרונה בהוצאת מגיד.

כפעיל בתנועת חיבת ציון נדרש הרב מוהליבר לשרוף את כתביו כדי להגן על האגודה מפני השלטון הרוסי. בהמשך, בפרעות שאירעו בביאליסטוק בשנת 1906, נשרפו שרידי הכתבים שלו, שמזכירו הרב יצחק ניסנבוים עמל על הכנתם לדפוס. בשל כך לא שרדו מרבית כתביו. הספר שלפנינו מעניק במה מחודשת ומכובדת לכתבים המעטים שבכל זאת נותרו בידי משפחתו ותלמידיו לאחר שני האירועים הללו, ולמכתבים נוספים שהתפרסמו לפני כן בעיתונות ובבמות שונות. את הכתבים ערך ביסודיות הרב אברהם מוניץ, וצורף להם מבוא מאת אחיעזר ארקין.

תלמידים דתיים לומדים על הרב מוהליבר באופן בסיסי ואף שטחי למדי במסגרת לימודי ההיסטוריה בחמ"ד, ובכך בדרך כלל תסתכם היכרותם עם דמותו. בהמשך חייהם, שמו עשוי להצטלצל באוזניהם כמוכר כאשר יגיעו לקניות באזור נחלת בנימין בתל־אביב וייתקלו בשלט המוצב על רחוב מוהליבר, או כשייקלעו למרכז הישן של העיר פתח־תקווה. ואולם, אם יבקרו עם משפחותיהם במוזיאון הרצל בירושלים, יפנימו כמו כולם את הנחת היסוד הישראלית הרווחת, שלפיה הציונות נולדה כתנועה חילונית אירופית ש"אין לה דבר עם הדת".

לעומתם, ישראלים שהתחנכו במערכת החינוך הכללית אינם מכירים כלל את הציונות שקדמה להרצל, אפילו אם יתגוררו בקיבוץ גן שמואל הקרוי על שם אחד ממוביליה. זאת אף שהרב מוהליבר החל בפעילות ציונית מעשית כבר בשנת תרל"ה, 1874, עם הקמת קרן משה מונטיפיורי, והמשיך בה במרץ כנשיא תנועת חובבי ציון וכמייסד מרכזי של רבות מן המושבות הראשונות, לצד עיסוקיו כמנהיג תורני בעל סמכות והשפעה רחבה במזרח אירופה.

הרצל עצמו ראה ברב מוהליבר ובפועלו השראה בלתי מבוטלת לפעילותו ולהגותו שלו. הר הרצל, שבו שוכן קברו של חוזה המדינה, היה אחד המקומות שבהם שקלו לטמון את עצמותיו של הרב מוהליבר, לאחר שהועלו ארצה מפולין במבצע חשאי בשנת תשנ"ב (בסופו של דבר הוחלט לטומנו במוזכרת־בתיה, המושבה שלמען הקמתה פעל נמרצות יחד עם הברון רוטשילד). למרות כל זאת, השקפותיו המורכבות, הדרמטיות והאקטואליות של הרב מוהליבר, הנוגעות להשקפתו הציונית־דתית "לכתחילה" בתחומי העלייה וההתיישבות, דמוקרטיה, השכלה, כלכלה, שירות בצבא ולימוד תורה – כמעט אינן מוכרות כיום בעולם הציוני ובעולם הדתי.

חשיבותו של "האושר הרגעי"

"ברית האהבה והשלום" חושף דמות בעלת השקפות עגולות ומורכבות, ויתרה מכך – בעלת תפיסות עומק רלוונטיות מתמיד, ביחס למתח המלווה עד היום את העולם התורני אל מול אתגרי המורה. תעוזתו העולה מן הספר לא התבטאה רק בקריאתו לבני דורו לתרום, לעלות, להתיישב ולהכשר אדמות בארץ רחוקה ובלתי מיושבת. היא באה לידי ביטוי גם בתמיכתו בשילוב השכלה ובלימוד שפת המדינה לכתחילה; ובקריאתו לשינוי ההתייחסות היהודית הרווחת בתקופתו לחיי מי שאינם יהודים. היא התבטאה גם בהשקפתו ההלכתית על קיומן של מצוות התלויות בארץ, ואף ביכולתו לחזור בו מטעויותיו ומהנחותיו המוקדמות ביחס למתיישבי הארץ, לאחר שפגש בהם מקרוב.

מול רוחות ההשכלה שהגיעו למזרח אירופה בא־מצע המאה ה־19, מרבית רבני רוסיה ופולין בחרו לעמוד מנגד. רובם המוחלט סירב לשתף פעולה עם "חברת מרבי השכלה בישראל", אף שהיא הזמינה אותם להצטרף לגיבוש ההסכמות עם נציגי השלטון הרוסי. הרב מוהליבר ניסח אז את עמדתו יוצאת הדופן, וטען כי אם יחמיצו את השעה – עמדתם כבר לא תהיה רלוונטית בעת שההשכלה תשתלט על הנאמנות היהודית הבסיסית לתורה ולמצוותיה. "עת לצאת ממצב הדומיה הנוראה, אשר תכלה את כל באין כל", כתב לעמיתיו. הוא טען זאת לא משום שסבר כי עליהם לבלום את רוחות ההשכלה, אלא משום שהאמין כי מקורה של ההשכלה, וכן של המשכיליים היהודים שרבקו בה, נובע גם הוא ממקור אחרותו של הבורא. ברוח זו קרא "לאחד שתי בנות אלוקים אלה, 'האמונה', ו'ההשכלה', לעבדו שכם אחד, ובגויים יהיה שמנו לתפארת ולתהלה".

את החיבור לחיי המעשה תפס הרב מוהילבר ככזה המאפשר ליהודי לחיות חיי "אושר רגעי", והזהיר שלא לוזלזל באושר מן הסוג הזה: הוא קרא לקהל שומעיו וקוראיו ללמוד לימודי חול, לעסוק במלאכה ולהתפרנס מיגיע כפיים, ואף לרכוש בקיאות בשפת המדינה. בעיניו, תפקידו של "אושר" זה היה לבסס באופן יציב את הכלי להנחלת "האושר הנצחי" שעליו עמל האדם כל ימיו. לולא כלי המעשה, טען, העיסוק הרוחני חסר ערך ואופק. "ובלעדי תורתנו מקור חיינו, כל עבודתנו מאפע" (חסרת משמעות; על פי ישעיהו מא, כד), הדגיש הרב מוהליבר בצוואתו. ואכן, נאמנותו לבסוסה של התורה בעיקרון ראשון במעלה בכל מיזוג של תפיסות נוספות, היה עיקרון שהרב מוהליבר

ברית האהבה והשלום
כתבים על ציונות, חינוך, מחשבה ומעשה
הרב שמואל מוהליבר
ערך: אברהם מוניץ
מבוא: אחיעזר ארקין
מגיד ו"ציוני דרך", תשפ"ד, 452 עמ'

ד"ר אילה שקלאר מלמדת במכללה האקדמית חמדת ובאולפנת אבן־שמואל; מנהלת תוכן בעמותת "זיכרון 710"

לא היסס להזכיר ולהצהיר במהלך שנות פעילותו הדתית והמדינית, מעל כל במה, בכתב ובעל פה. כאשר זיהה מגמות שטשטשו עיקרון זה, לא היסס להתבטא ולפעול נגדן בחריפות. כך מול מסגרות חינוך עבריות שנפתחו ביפו באותם ימים והתל־בטו על זהות המורים העבריים שילמדו אצלן; כך מול אגודת "בני משה" שהרב מוהליבר היה קרוב למייסדיה, ציונֵי ורשה, עת עיצבו את זהותם הרוח־נית־חינוכית באופן שהוא ראה כמוטעה; וכך בעק־שנותו שלא לפרוש מתנועת חובבי ציון גם בתקו־פות מורכבות, ולייצג בה קהל רחב שהשקפותיו לא תמיד יוצגו בה באופן שהיה ראוי בעיניו.

כך גם היה בעמדה הראשונית שנקט ב"פולמוס גדרה", לאור השמועה שהגיעה לחובבי ציון על אודות התנהגותם החילונית של הביל"ויים שה־תיישבו במושבה הדרומית. בתחילה הסכים הרב מוהליבר לעמדת הנציב"ב ואחרים, שסברו כי יש להציב תנאים מחמירים לאותם מתיישבים, ובר־שם הקפדה על שמירת מצוות, ולא – יוחזרו לארץ מוצאם ולא יתוקצבו על ידי תנועה חיבת ציון. יחסו של הרב מוהליבר אליהם השתנה באופן חד לאחר שפגש אותם מקרוב במסגרת ביקור שערך עם משלחת חובבי ציון בשנת תר"ן, 1890. רשמיו מן הביקור, כולל התבטאויות חמות כלפי הביל"ויים העוסקים במצוות יישוב ארץ ישראל, מובאים אף הם בספר.

קדם לחלוצים גלויי הראש

מעניין לגלות גם את תפיסתו ההלכתית המר־רכבת של הרב מוהליבר, הנידונה במבוא. היא מסייעת להבנת פסיקתו המפורסמת והמוכרת בע־ניין שמיטת תרמ"ט, ומאפשרת להבין ביטויים רח־בים יותר שלה בפסקי הלכה נוספים שלו, שהובילו לביצור מעמדו כפוסק בעל שם בכל רחבי העולם היהודי.

בפרק האחרון מובאים דברי מחשבה והגות מר־תקים ובלתי מוכרים של הרב מוהליבר, שאת רובם נראה שכתב טרם פעילותו האינטנסיבית בתנועת חיבת ציון. אפשר לזהות שם את השורשים לקריאתו לעלייה ולפעילות למען ציון: כיצד הוא תופס את תפקיד האדם הפרטי על נבכי נפשו והכרתו, את היחס בין החומר והרוח במציאות (שאליהם התייחס גם בהיבטים של "גבורה וחסד", "מחשבה ומעשה"). מרבדים אלה נובע כנראה עיסוקו בהיבטים כלליים יותר, כמו סגולתו של עם ישראל, סגולתה של ארץ ישראל, שבת, תפילה ועוד.

ניכר כי עורך הספר, אברהם מוניץ, עמל רבות על הנגשת הכתבים לקורא באופן מאיר עיניים. כותרות המשנה, החלוקה לפרקים ולנושאים, וכן הערות השוליים הכוללות מקורות תורניים והסברי הקשרים וביטויים, מסייעים מאוד למעיין. עם זאת, נראה כי לעיתים רצוי היה להרחיב את ההערות לקשת רחבה יותר של הקשרים, שאינם רק תור־ניים. למשל, בהערה על נושא פולמוס השמיטה, העורך מפנה את הקורא למאמר תורני אחד בלבד, בשעה שנכתבו על הנושא ספרים ומאמרים רבים, בהקשרים היסטוריים ומדעיים. המבוא ההיסטורי, לעומת זאת, רחב ומקיף וכולל נספחים לא מעטים, ונדמה שאפשר היה לצמצם בו על מנת להבליט את ייחודיותו של ספר זה כספר כתבים מוערים.

היכרות עמוקה עם כתביו של הרב שמואל מוהליבר יכולה להוכיח באופן בלתי אמצעי את שורשיה הישירים של הציונות המודרנית בפעילו־תם המעשית – ולא רק התיאורטית – של מנהיגים אורתודוקסיים; ואת העובדה שעוד לפני המדינאים גלויי הראש או החלוצים חשופי הירכיים, היו אלה יהודים מסורתיים, שומרי מצוות, שהניעו את השי־נוי שהוביל למהפכה הגדולה. ●